

ESBÓS GEOGRÀFIC DE LA REGIÓ ATACAMENYA

(Capítol primer i començament del segon de la tesis doctoral:
«La regió atacamenya en el segle XVII»)

per JOSEP MARIA CASASSAS CANTÓ

Professor a la Universitat
del Nord, Antofagasta, Xile.

Les terres septentrionals de Xile constitueixen un extens desert. Situades en la regió coneguda amb el nom de «Norte Grande», comprenen les tres actuals províncies xilenes de Tarapacà, Antofagasta i Atacama (aquesta darrera en la seva meitat nord) i s'estenen aproximadament entre els 18° i els 28° de latitud sud i entre l'Oceà Pacífic i els cimals del massís andí. És considerada com una de les regions més àrides del món.

Orografia. — Al llarg d'aquest desert, en tota la seva extensió de nord a sud, es poden observar, perfectament individualitzats, els tres accidents fonamentals del seu relleu: la *Cordillera de la Costa*, la *Depressió Intermèdia* (salars i pampes) i la *Cordillera dels Andes*, manifestats aquests accidents en llur successió d'oest a est.

Vist des de l'Oceà, el terreny s'aixeca bruscament del mar, com un mur desarticulat, que es correspon amb la falla que determina las grans profunditats marítimes en tot aquest litoral (Fossa d'Atacama). Per aquest motiu, generalment, són escasses i d'amplitud molt reduïda les formacions de platja en tota aquesta regió i constitueix, entre unes altres poques, una notable excepció l'estreta planícia litoral que s'estén entre Mejillones i Caleta Coloso, ampla fins a uns tres quilòmetres en algun lloc, sobre la qual s'ha anat formant en els darrers cent anys la ciutat d'Antofagasta.

La Cordillera de la Costa presenta altures variables al llarg de la seva extensió, encara que són freqüents les cotes al voltant de 800 metres, i també les de 1.700, 2.300 i 3.100, les darreres a l'interior d'Iquique, al sud de la desembocadura del riu Los o cap a Paposo, respectivament. També irregular i variable, se li pot considerar una amplada mitjana d'uns cinquanta quilòmetres.

Contràriament a la brusquedat amb què s'ha presentat la *Cordillera de la Costa* en la seva cara occidental, aquesta es manifesta suaument en la part oriental, gairebé sempre mitjançant lleugers desnivells i plans inclinats cap

a la Depressió Intermèdia, coberta per sediments d'arena, llim i menudall i també, més a l'est, per dipòsits de material rodat, provinent tot de pluges ocasionals i de rierades en els pendissos del massís andí. Aquestes pampes extenses, sense sal visible, determinen, algunes vegades, corrents o dipòsits d'aigües subterrànies, més o menys profunds. En unes altres ocasions, les depressions sense desguàs queden ocupades per dipòsits salins, ocasionalment amb un cert grau d'humitat superficial, que reben el nom de salars.

Són també variables l'amplitud i les altures de la Depressió Intermèdia, sense que se li pugui assenyalar aquí, ni tan sols com a orientació, una mitjana d'amplada. Tanmateix podria indicar-se que els seixanta o vuitanta quilòmetres d'amplada que podrien acceptar-se com a promedi temptatiu en les províncies de Tarapacà i d'Atacama, queden excedits en més d'uns altres cent quilòmetres en la província d'Antofagasta, en la qual —a la latitud de 23 i 24 graus sud, especialment— arriba a la seva màxima amplària. També en aquella mateixa zona hi trobem notables altures en les seves corresponents pampes i salars, que van ascendint des dels 900 metres tocant a Antofagasta, als 2.400 de Calama, per a arribar als 3.500 en tocar a la Puna andina, xifres aproximades en tots els casos.

A mesura que la Depressió Intermèdia va ascendint cap a l'est, arriba, doncs, a tocar la *Cordillera* dels Andes, i s'aixeca en alguns llocs fins als cimals, molts d'ells volcànics, o bé s'allarga cap a les zones encimbellades, més o menys planes, conegudes amb el nom de Puna o altiplà.

Precisament en l'actual província d'Antofagasta que, dintre d'aquest Norte Grande xilè, hem de considerar molt preferentment ja que és la base del present estudi, hi trobem la denominada Puna d'Atacama, situada exactament a l'est del salar del mateix nom, en el lloc que abans hem assenyalat com el més ample de la Depressió Intermèdia.

Aquesta Puna atacamenya, d'uns quatre a cinc mil metres d'alçada sobre el nivell marítim, en la qual s'aixequen els volcans andins més recents, no és un espai delimitat dintre de la terra xilena per imponents accidents naturals sinó que forma part d'una regió àrida més àmplia, l'Altiplà, que estenen-se molt més enllà, al nord, a l'est i al sud, quedà repartida políticament entre Bolívia, Perú, Xile i Argentina. Sens dubte de cap mena, aquesta integració de la Puna atacamenya a una entitat geogràfica perfectament definida haurà de ser tinguda molt en compte en establir la història d'aquesta regió.

Hidrografia. — Hem dit que el Norte Grande xilè, el relleu del qual hem pogut apreciar lleugerament, és una de les zones més àrides del món. Són diverses les causes que produeixen aquesta aridesa: inexistència o extremada excepcionalitat o pobresa de pluges en la *Cordillera* de la Costa i en la Depressió Intermèdia; extraordinària modèstia de les corrents d'aigua que, recollint els aportaments de la *cordillera* andina, pretenen arribar fins a la mar; porositat dels terrenys; elevades temperatures càlides durant el dia; intensa sequedat; etc. La majoria dels corrents d'aigua es frustren; alguns, en àrees endorreiques, porten llurs aigües a una llacuna, depressió o salar interior, on posteriorment es perden per evaporació; d'altres, per infiltració, esgoten el seu curs abans d'arribar a la mar.

Si hom recorre de nord a sud tot el desert del Norte Grande pot apreciar el considerable impacte de totes aquestes circumstàncies que es conjuguen per a reduir al mínim, per no dir destruir totalment, les disponibilitats hídriques

d'aquesta zona; i pel contrari, el viatger pot adonar-se de l'extraordinari valor que, en aquest desert, tenen els escassos corrents d'aigua —gairebé sempre resulta risible l'anomenar-les rius— que assoleixen penosament vèncer tants elements adversos i que arriben fins al mar o gairebé.

En el que es refereix particularment a la regió atacamenya, el problema fonamental de l'aigua o, millor dit, del domini o domesticació de l'aigua per l'home fou resolt precàriament des de l'antigor pels habitants d'aquesta extensa zona mitjançant l'aprofitament de les aigües del riu Loa, principalment, augmentades amb els aportaments dels seus afluents, el San Pedro, el Salado, el San Salvador, així com amb les dels rius Vilama i un altre San Pedro que tan sols arriben fins el Salar d'Atacama, i amb la utilització d'unes altres aiguades i també per l'aprofitament d'alguns corrents subterranis o servint-se de les escasses deus o fonts de la costa.

Des del naixement del riu Loa, en els vessants i congostos del volcà Miño i l'Aucanquilcha, en el límit nordest de la província d'Antofagasta, fins a la seva desembocadura, en l'extrem nordoccidental de la mateixa, hi ha una distància d'aproximadament 140 quilòmetres en línia recta. Tanmateix, el Loa té un recorregut d'uns 440 quilòmetres; encara que sembli absurd —en el desert—, és el riu més llarg de Xile. En efecte, en les línies dominants del seu camí dibuixa una ampla U, ja que primer segueix la direcció sud durant uns 165 quilòmetres gira després cap a l'oest en un tram d'aproximadament 90 qm., per a dirigir-se a continuació cap al nord en uns 120 qm., i, finalment, tòrcer una altra vegada cap a l'oest, i manté aquesta darrera direcció fins a la seva arribada a l'Oceà Pacífic o, correntment, perdre les seves aigües per infiltració uns quatre cents metres abans de la desembocadura. Encara que en la major part del seu recorregut i en aquest descens des dels cinc cents metres aproximadament d'altura fins a la mar, el riu Loa corre encaixonat entre les parets, de vegades altíssimes, del «cañón» que ha format a través de roques volcàniques, en el seu primer tram, o dels sediments salins, calcaris, en el seu curs mitjà i final, tanmateix dona lloc a la formació d'alguns oasis verdejants, com els de Miño, Conchi Lasana, Chiuchiu, Calama, Chacance i Quillagua, entre d'altres de menor extensió, malgrat la migradesa de les seves aigües (3,25 m³/segon, al nord de Chiuchiu; 7,63 m³/seg., a Calama, després d'haver rebut les del riu Salado; 2 m³/seg., passat Quillagua; totes aquestes dades segons aforaments ocasionals que podrien donar idea del seu cabal més o menys normal).

D'altres oasis podem esmentar en aquesta regió, junt al pla inclinat o «piedmont» que baixa des de la Puna al Salar d'Atacama; el més gran, i més important en tota la regió, on es troba San Pedro de Atacama (Atacama, per excel·lència, o Atacama la Alta o la Grande, en la denominació colonial) i uns altres diversos com Toconao, Camer, Peine, Tilomonte, etc.

Clima. — Encara que hi ha notables diferències entre les manifestacions climàtiques a la regió costera, a la pampa intermèdia i en els alts planells andins, i també a les diverses latituds, tanmateix en tota la zona del desert que estem examinant observem característiques comunes: pluges escassíssimes, àdhuc nul·les per llargs períodes; temperatures molt altes durant el dia amb grans baixes a la nit; i una extrema sequedat, a excepció de l'estreta franja costera, o a la Puna, on la humitat atmosfèrica produeix boirines espesses, anomenades «camanchacas».

Aquest clima, la composició salina de la major part de les terres, l'escasse-

dat, salabror i encara la falta de potabilitat de les aigües, tot això determina la major pobresa en la varietat, quantitat i desenvolupament de les espècies vegetals i en les zones en aquesta regió, encara que, sens cap dubte, en els oasis i en les zones o altituds de major humitat les possibilitats ecològiques són majors (1).

Regió atacamenya. - Província d'Atacama. — Es convenient puntualitzar la diferenciació entre aquests dos enunciat.

La província d'Atacama, en la divisió administrativa xilena, fou establerta per la República de Xile, l'any 1843, amb el territori que llavors comprenia l'extrem nord de l'Estat, i —per una lleugera rectificació posterior— s'estén avui, aproximadament, des dels graus 26 al 29 de latitud sud. Venia a coincidir amb la zona que hom considerava que havien estat les terres més septentrionals del Xile colonial. El desert o «despoblado» d'Atacama queda tan sols parcialment comprès en la meitat nord de l'esmentada província.

Ampliat el territori xilè, després de la guerra del Pacífic (entre Xile i Bolívia i Perú), amb l'antiga província peruana de Tarapacà i l'ex-litoral bolivià, Xile establí, l'any 1884, la província d'Antofagasta que s'estén des de la desembocadura del riu Loa, al nord, fins al Departament de Taltal, inclusiu, al sud, límit amb la província d'Atacama (de 21° 30' a 26° de latitud sud, aproximadament).

En conseqüència, en parlar de la regió atacamenya, ens referim principalment a l'actual província d'Antofagasta, tota vegada que aquesta és la que comprèn la major extensió del desert i regió d'Atacama, especialment la més poblada i, per tant, la majorment històrica.

El «Despoblado» o desert d'Atacama. — Després de la visió de la regió atacamenya que hem pogut establir segons les exposicions dels geògrafs actuals, considero que no estarà de més recordar com fou descrita aquesta comarca per antics cronistes, historiadors i viatgers d'Indies, car aquest antecedent ens ajudarà, segurament, en el seu estudi històric.

Referint-se als ports i rius entre el Perú i Xile, Pedro Cieza de León escrivia així, pels anys 1550:

«De Tarapacá se va corriendo la costa por la misma derrota [sudsudoeste], y cinco leguas más adelante hay una punta que ha por nombre de Tacama. Pasada esta punta, diez y seis leguas más adelante, se allega al puerto de los Moxilones, el cual está en veinte y dos grados y medio. De este puerto de Moxilones corre la costa al sud-sudoeste cantidad de noventa leguas. Es costa derecha, y hay en ella algunas puntas y bahías. En fin de ellas está una grande, en la cual hay un buen puerto y agua, que se llama Copayapo; está en veinte y seis grados.» (2).

Cieza ha esmentat, doncs, en aquesta costa, Tarapacà (de dubtosa situació, ateses les seves indicacions), la punta de «Tacama» (que pot entendre's Ataca-

(1) ABASCAL, Manuel, FLORES SILVA, Eusebi i d'altres, a «Geografía de Chile, Física, Humana y Económica», Soc. Chil. de Hist. y Geogr., Santiago de Xile, 1966, pàgs. 27-28, 31-32, 34, 43-55. — DENIS, P., «Países andinos», Barcelona, 1933, volum XXI de la «Geografía Universal», direcció P. Vidal de la Blache, pàgs. 312-332. — FUENZALIDA VILLEGAS, Humbert i FUENZALIDA PONCE, Humbert, a «Geografía Económica de Chile. Texto refundido», Corp. Fomento de la Producción, Santiago de Xile, 1967, pàgs. 7-12, 121-126, 153-158. — SEPÚLVEDA, Sergi, a «Geografía Económica de Chile», Corp. Fomento de la Producción, Santiago de Xile, 1962, volum IV, pàgs. 216-243.

(2) CIEZA DE LEÓN, Pere, «La Crónica del Perú», Buenos Aires, 1945, col·lecció Austral (Espasa-Calpe), n.º 507, cap. V, pàg. 46.

ma, Cobija), el port de «Moxilones» (Mejillones, litoral nord de la península del seu nom o de Cerro Moreno) i «Copayapo» (Copiapó, en l'actual província d'Atacama). No afluïx concretament al «despoblado».

En el P. Bernabé Cobo, que signa la seva «Historia del Nuevo Mundo» l'any 1653, trobem —entre altres— la següent referència al Despoblado de Atacama :

«[En els «Llanos» del Perú] hay muchos despoblados de a veinte, a treinta y a cincuenta leguas, en que ni aun para beber los caminantes nace agua, como vemos en las provincias de Piura y Atacama; y así no tenían los indios poblado en estos Llanos más que las orillas de los ríos, y lo demás estaba yermo de hombres y animales» (3).

El viatger francès Amadeu Francesc Frezier, en descriure la navegació que realitzà per les costes de Xile i Perú, durant els anys 1712-1714, diu així :

«... desde Copiapó hasta Atacama en el Perú, el país es tan espantoso y desierto que ahí las mulas perecen por falta de pasto y agua. No hay en ochenta leguas más que un río que corre desde la salida del sol hasta su puesta; tal vez a causa de que este astro derrite la nieve y que de nuevo se congela durante la noche, los indios lo llaman Anchallulac, es decir, hipócrita. ... nos hicimos a la vela [desde Copiapó] en dirección a Arica ... una buena brisa de S.SE. nos llevó a 22° 25' de latitud, que es la de Cobija, puerto de la ciudad de Atacama, que está a cuarenta leguas al interior. Se reconoce el puerto porque desde el Morro Moreno, que está a diez leguas al viento, la montaña viene subiendo hasta colocarse directamente encima de la ensenada donde está situado y de ahí comienza a bajar un poco, de manera que este lugar es el más alto de la costa, aunque poca cosa. ... La aldea de Cobija se compone de unas cincuenta habitaciones de indios hachas con pieles de lobos marinos. ... Este puerto es el que está más cerca de Lipez y de Potosí y, no obstante, está a más de 100 leguas en país desierto. El viaje es este: desde Cobija es preciso hacer una primera jornada de veintidós leguas por una región sin agua y sin árboles, para llegar al riachuelo de Chacanza [actual Chacance, a l'aiguabarreig del riu Loa amb el San Salvador] cuya agua es muy salada; de ahí, siete leguas para encontrar agua de la misma calidad, ya que es el mismo riachuelo con nombre distinto [riu Loa]; enseguida nueve leguas para llegar a Calama, villorrio de diez o doce indios, y dos leguas antes de llegar se pasa por un bosque de algarrobos, especie de tamarindos. De Calama a Chiuchiu o Atacama la baja seis leguas; es un villorrio de ocho o diez indios y distante de Atacama la alta diez y siete leguas hacia el sur; en ésta reside el Corregidor de Cobija. De Chiuchiu a Lipez hay como setenta leguas que se hacen en siete u ocho jornadas, sin encontrar habitación alguna, y se pasa una montaña de doce leguas sin agua y sin árboles» (4).

Frezier proporciona algunes altres notícies d'interès sobre aquesta costa, especialment en referir-se a Cobija.

De Fray Reginaldo de Lizárraga, en la seva «Descripción breve de toda la tierra del Perú... y Chile», que es suposa escrita en els darrers anys del segle XVI o en els primers del XVII, recollim la informació que segueix :

«... de donde [de Tarapacá] se camina por un despoblado de ochenta leguas hasta Atacama, por el cual sin guía no se puede caminar. Los indios de Atacama han estado hasta ahora medio de paz y medio de guerra; son muy belicosos, y no sufren los malos tratamientos que algunos hombres hacen a los de acá del Perú... Desde aquí se entra luego en el gran despoblado de ciento veinte leguas que hay de aquí a Copiapó, que es el primer repartimiento del reino de Chile... En medio de este gran despoblado de Atacama a Copiapó

(3) COBO, Bernabé, «Historia del Nuevo Mundo», Llibre onzè, cap. I, pàg. 7, del vol. 92 de la «Biblioteca de Autores Españoles... (cont.)».

(4) FREZIER, Amadeu Francesc, «Relation du voyage de la Mer du Sud aux côtes de Chily et du Perou fait pendant les années 1712, 1713 & 1714», París, M.DCC.XXXII, pàgines 128-131.

hay un cerro muy conocido, llamado Morro Moreno de los marineros, el cual llegando por tierra parece ser el que divide los términos del Perú de los de Chile, y comenzar los de Chile, otra nueva región» (5).

En la «Geografía y descripción universal de las Indias» del cosmògraf Juan López de Velasco, anys 1571 al 1574, hi trobem en relació a la costa atacamenya dades coincidents amb les que hem pogut veure a Cieza de León, encara que en proporciona algunes altres, del sud de Mejillones. Veiem-ho :

«... Punta de Tacama, cinco leguas al sur del Puerto de Tarapacá. — Puerto de Mexillones, en 22° y medio, diez y seis leguas de la punta de Tacama. — Punta de Los Farallones, o Morro Moreno, al sur del puerto de los Mexillones, tiene dos isleoncillos o farallones a la punta [actualment, Punta de Tetas]. — Bahía de Santa Clara, una bahía grande, en pasando Morro Moreno [avui, Bahía de San Jorge]. — Río de Santa Clara, como treinta y cinco leguas antes de la bahía y río de Copiapó [¿riu Salado - Chañaral, actuals?]. — Río y Bahía de Copiapó, en 22° de altura...» (6).

I del mateix cosmògraf López de Velasco podem recollir, finalment, aquestes notícies sobre el Despoblado d'Atacama :

«El otro camino [per a entrar a Xile] es el que va por los llanos del Perú, que es el más cursado, que el de la costa no se puede caminar, porque desde el puerto de Arica para Chile, toda la costa es arenales muy desiertos y tan sin agua que en más de doscientas leguas de tierra no hay sino dos o tres ríos pequeños que no llegan a la mar y algunos jagüeyes, y para entrar en la provincia [de Chile] se pasa un despoblado de más de cien leguas sin agua ni yerba, y en el invierno peligroso por la mucha nieve que cae en el camino... Están en el valle los mojonos altos y grandes que dividían las provincias de Chile de las del Perú en tiempo de los Incas... Pasado este despoblado se juntan en el valle de Copiapó los dos caminos, en los cuales antiguamente los Incas tenían sus tambos y jagüeyes proveídos de lo necesario para sus gentes y factores que iban y venían a Chile, lo cual está ya todo muy arruinado a causa de no frecuentarse tanto estos caminos, por causa de frecuentarse más la navegación de la mar» (7).

Naturalment, s'ha de considerar que en les informacions que acabem de transcriure hi ha algunes inexactituds, tant en les descripcions com en les distàncies assenyalades, però en tot cas compleixen bé l'objectiu que ens havíem proposat en aportar-les.

Població. — Constituïda bàsicament per un desert, la regió atacamenya, segons hem dit, sustentà sempre importants nuclis de població, principalment al llarg de la zona litoral i en els diversos oasis dels quals hem fet referència, en el recorregut del riu Loa i els seus afluents, en les corrents d'aigua que van a parar als salars, especialment el d'Atacama, o en els llocs més acollidors de la Puna.

Cert és que, a través de les notícies corresponents a l'època colonial, sorgeix i es propaga, amb relació a aquestes terres atacamenyes, la noció i àdhuc l'expressió del «Despoblado», però una atenta lectura dels textos ens farà veure que, concordant amb la realitat geogràfica humana, el «despoblado» no és tota la regió d'Atacama sinó tan sols la seva meitat meridional, és a dir les terres

(5) LIZARRAGA, Reginald de, «Descripción breve de toda la tierra del Perú, Tucumán, Río de la Plata y Chile», cap. LXVII, pàgs. 50 i 51, del vol. 216 de la «Bibl. Autores Españoles...».

(6) LÓPEZ DE VELASCO, Joan, «Geografía y descripción universal de las Indias...», Madrid, 1894, pàg. 513.

(7) LÓPEZ DE VELASCO, Joan, Obra esmentada, pàgs. 518-519.

que s'estenen més al sud del riu Loa i del salar d'Atacama, quan pràcticament ja no es troben oasis i hom entra de ple en el llarg camí de màxima aridesa que arriba fins a Copiapó.

L'Inca Garcilaso de la Vega, en referir-se al viatge de retorn de Didac d'Almagro, exposa que «hay un despoblado desde Atacama, que es el postrer pueblo del Perú, hasta Copayapu, que es el primero de Chile, de ochenta leguas» (8), i Pere de Valdivia, en la seva carta a l'emperador Carles, datada el 4 de setembre del 1545, des de La Serena, escriu que «hasta el valle de Atacama [aquells que hi arribin des de les províncies del Perú] hallarán comida en todas partes, y en Atacama se rehacen della para pasar al gran despoblado que hay hasta Copayapo» (9).

Alons de Góngora Marmolejo, en la seva «Historia de Chile», ens informa igualment que :

«[Valdivia] llegó al valle de Atacama, que és a la entrada del despoblado, y deteniéndose allí algunos días para proveerse de matalotaje con que pasar aquellas ochenta leguas de arenales... Después de haberse proveído de bastimento para el camino, entró por el despoblado, sin acaecerle cosa que notable fuese...» (10).

Els tres textos esmentats, entre molts d'altres que podríem transcriure, demostren àmpliament que tan sols després d'haver passat, venint del nord, per la vall o població d'Atacama, darrera possibilitat d'aprovisionament normal, s'entrava en el «despoblado» i a través del seu penós recorregut podia arribar-se fins a Copiapó, les primeres terres poblades de Xile.

(8) GARCILASO, Inca, «Historia General del Perú. Segunda parte de los Comentarios Reales», llibre II, cap. XXI, pàg. 117 del volum 134 de la «Bibl. Autores Españoles...».

(9) VALDIVIA, Pere de, «Cartas de —», a la pàg. 11 de «Crónicas del Reino de Chile», vol. 131 de la «Bibl. Autores Españoles...».

(10) GÓNGORA MARMOLEJO, Alons, «Historia de Chile...», a la pàg. 82, del mateix volum esmentat en la nota anterior.